

THE TEACHINGS OF SYLVANUS (NAG HAMMADI CODEX VII, 4). Text, Translation, Commentary by Jan Zandee, Nederlands Institut Voor Het Nabije Oosten, Leiden 1991, ss. 601.

Praca J. Zandee stanowi ukoronowanie wieloletnich studiów nad tekstem z VII kodeksu z Nag Hammadi „*Nauki Sylwana*”. Utworem tym zajmował się Zandee od ponad dwudziestu lat w wielu szczegółowych studiach. Określił jego orientację religijną, filozoficzną i teologiczną, wskazując przede wszystkim na związki ze stoicyzmem, platonizmem, z Filonem Aleksandryjskim, Klemensem Aleksandryjskim, Orygenesem oraz z judeochrześcijaństwem. Do tych prac, jak również do innej literatury przedmiotu odsyła ogólnikowo, nie podając szczegółowego wykazu (s. 10).

Przedstawiona praca zamyka jego studia nad tekstem *Nauk Sylwana*, a jednocześnie jest nową syntezą. W krótkim wprowadzeniu (s. 1-10) Zandee przedstawił utwór, zaliczając go do dzieł niegnostyckich, reprezentujących teologię aleksandryjską. W oryginalnym greckim utworze powstał przed rokiem 340 (czas powstania całej biblioteki z Nag Hammadi w tłumaczeniu koptyjskim). Z racji związków z teologią aleksandryjską Zandee datuje go na koniec II lub początek III wieku. Autor tego utworu ukrywał się pod apokryficznym imieniem towarzysza podróży św. Pawła, być może dla podniesienia rangi swojej wypowiedzi. Pisał w duchu teologii aleksandryjskiej, ale bardziej popularnie niż jej wybitni przedstawiciele: Klemens i Orygenes. Utwór ten jednocześnie reprezentuje rodzaj popularnej literatury mądrościowej, nawiązującej do tradycji żydowskiej. W kodeksie VII z Nag Hammadi zajmuje strony 84,15-117,7. Zandee przyjmuje, że mimo wielu elementów wskazujących na szereg tradycji i redakcji utwór ma jednego autora. Pierwszą część utworu (84, 16-99,4) charakteryzują: brak elementów chrześcijańskich i większe związki z tradycją mądrościową oraz wpływ Filona Al. Eklektycznie zebrane myśli koncentrują się wokół zagadnienia duszy. Przedstawiają jej los w ciele, uwolnienie przez namietność oraz możliwość wyzwolenia przez „nous” lub „logos”. Ukazują się tu związki nie tylko z Filonem Al., ale także z późnym stoicyzmem i średnim platonizmem. W drugiej części (99,6-118,7) powraca zagadnienie duszy, jej zbawienia, ale ukazują się bardziej elementy chrześcijańskie. Objawiającym zbawcą jest Chrystus, Syn Boży. Wydaje się jakby mądrościowa tradycja judaistyczna została tu schryścianizowana. W pierwszej części utworu uznał Zandee rodzaj „captatio benevolentiae” hellenistycznego czytelnika. W drugiej części autor *Nauk Sylwana*, zdaniem Zandee, pragnął uchodzić za chrześcijanina.

Mądrościowe elementy utworu w kilku przykładach nawiązują może nie wprost do tradycji staroegipskich. Zandee wskazuje tu na mądrość Prah-hotepa. Wyraźniej jednak widoczne są wpływy chrześcijańskie. Chrystus ukazany jest jako didaskalos mądrości. Interpretacja treści biblijnej jest alegoryczna. Potwierdza to przynależność utworu do środowiska aleksandryjskiego.

Tekst koptyjski utworu został stosunkowo dobrze zachowany i nie wymaga wielu rekonstrukcji. Zandee idzie tu za wcześniejsze zaproponowanymi przez siebie rozwiązaniami. Podaje własne odczytanie (na przykład: 87.31: 87.33/34; 88,3; 90.33;). Uzasadnia swoją lekcję (86.31; 87.31); tu por. jego uwagi w „Göttinger Miszellen” 44 (1981). 80; idzie za Funkiem w 97.35; 108. 17.18.29, lub podaje nowe bez uzasadnienia: 115.2.3; 117.26. Wydaje się jednak, że lekcja „mpsah” zamiast „mpsah” w 91. 24, za którą się opowiadają W.P. Funk i H.M. Schenke (ThLZ 100, 1975, 23 i ZÄS 102, 1975, 135), nadaje

lepszy sens zdaniu. Tłumaczenie angielskie podano równolegle do tekstu koptyjskiego, strona w stronę (s. 12-81). Zostało już opublikowane w *The Nag Hammadi Library in English*, Leiden 1988 (3 wydanie), s. 381-395. Największą wartość tej publikacji stanowi komentarz. Jest to komentarz rzeczowy, nie filologiczny. Jan Zandee zebrał w nim i przeanalizował teksty źródłowe, pozostające jego zdaniem w jakimś związku z *Naukami Sylwana*. Komentarz do poszczególnych fragmentów tekstu, wydzielonych według podziału treści, zawiera stale mniejsze jednostki, a więc: uwagi ogólne do tekstu, wykaz cytatów biblijnych, wypisy z Filona Al., oczywiście ze stosownym komentarzem, ilustracja związków ze stoicyzmem, następnie ze średnim platonizmem, ukazanie związków z innymi tekstami z Nag Hammadi oraz innymi źródłami gnostycznymi czy hermetycznymi. Zandee odnotowuje tu informacje patrystyczne o gnostykach, a więc na przykład *Adversus haereses* Ireneusza. W ostatniej części komentarza znajdujemy referencje patrystyczne. Tu Zandee ograniczył się tylko do ukazania związków z pismami Justyna i Orygenesza. Mimo to komentarz i tak jest obszerny (s. 82-483). Zandee cytuje wszystkie teksty źródłowe, poza biblijnymi, w takiej rozciągłości, jak mu się wydaje to konieczne dla skomentowania tekstu *Nauk Sylwana*. Dla wygody czytelnika i przejrzystości komentarza powtarza jeszcze raz fragment, który analizuje. W przytaczanych tekstach źródłowych w tłumaczeniu podaje ważniejsze terminy i wyrażenia w transkrypcji oryginału, co ułatwia porównywanie i analizę. Szkoda, że nie podano ich wykazu w osobnym indeksie.

Komentarz pozwala odtworzyć nie tylko związki *Nauk Sylwana* ze środowiskiem teologii aleksandryjskiej, ale może być także pomocny w badaniach związków teologii Orygenesza z popularną teologią, z tekstami gnostycznymi. Wybór tekstów do analizy jest przerwem autora. Jan Zandee świadomie wybrał tylko zawężoną grupę tekstów chrześcijańskich. Wydaje się jednak, że pożyteczną rzeczą byłoby uwzględnienie środowiska monastycznego, które prawdopodobnie przechowało teksty z Nag Hammadi. Mnisi mogli być ich użytkownikami. Na pewno byli przedstawicielami teologii popularnej, to jest teologii, która nadaje się bardziej do porównania z takim utworem, jak *Nauki Sylwana*. W komentarzu znajdziemy bogactwo skojarzeń, reminiscencji nawet do idei staroegipskich (por. s. 109, 227, 447). Zandee nie wypowiedział się jednak na temat odkrycia W.P. Funka (*Ein doppelt überliefertes Stück spätägyptischer Weisheit*, ZAS 103, 1976, 8-21), dotyczący 97.6-98.22, chociaż przez swoje wcześniejsze spostrzeżenia takie odkrycie inspirował. W komentarzu umieszczono niemal kilkustronicowe artykuły, obszerne dygresje, na przykład wykład antropologii Orygenesza (od s. 172-179) lub idei „zmieszania” (s. 185-192). Ten swoisty „embarras de richesses” zestawia myśli zbliżone do cytatów i reminiscencje, które stają się takimi przez komentarz autora. Tymczasem nie wszystkie związki treściowe, o tekstowych nie może być mowy, znajdują się na takim samym poziomie. Nadto występują w cytowanych źródłach wielokrotnie, jako echo myśli. I tak platońska myśl pojawia się wyraźnie w części komentarza poświęconej Filonowi, tekstom gnostycznym i hermetycznym, a potem u Orygenesza, zaś najslabiej, bo w odniesieniu do kilku pojęć, w *Naukach Sylwana*.

Wyniki swojej pracy ujął Zandee także w sześciu ekskursach. Stanowią one częściowo powtórzenie myśli zawartych w komentarzu w sposób rozproszony. W ekskursie o materiale biblijnym w *Naukach Sylwana* (s. 485-515) Zandee stwierdził, że wpływ biblijnych tekstów zaznacza się przede wszystkim w drugiej części utworu. Tekst biblijny Starego Testamentu wykorzystany został według *Septuaginty*. Bezpośrednich cytatów jest kilka i to w postaci niedosłownej. Większość to aluzje i reminiscencje. Niektóre pojęcia biblijne uznał Zandee za wspólne dla myśli platońskiej i stoickiej. Wśród pojęć wyróżniają się terminy literatury mądrościowej. *Nauki Sylwana* mogą być zatem przykładem procesu zwanego „Wirkungsgeschichte” tekstu biblijnego. Ekskurs poświęcony związkom z Filonem Al. (s. 516-522) dowodzi, że wpływ Filona Al. na środowisko teologii aleksandryjskiej w II i III wieku był znaczny. Treściowo koncentruje się na takich zagadnieniach, jak kopcepcja Boga, teologia Logosu, Mądrości jako hipostazy, stworzenia człowieka, antropologia w ogóle, etyka i alegoria. Również w ujęciu związków *Nauk Sylwana* z stoicyzmem (s. 523-529) pojawiają się podobne problemy, jak wychowanie, antropologia, etyka i koncepcja Boga.

W ekskursie na temat platonizmu (s. 530-538) Zandee ukazał związki *Nauk Sylwana* przez takie zagadnienia, jak opis rzeczywistości, kwestia transcendencji Boga, jego immanencji, relacja między Bogiem a Chrystusem. Zdaniem Zandee najbliższy był średni platonizm Albinosa. W związkach z gnostycyzmem (ekskurs s. 539-551) Zandee wyróżnił ponad dwadzieścia tematów. Jednocześnie autor jeszcze raz stwierdza, że *Nauk Sylwana* nie da się zaliczyć do utworów autentycznie gnostyckich. Brak w nim typowych dla gnostycyzmu pojęć i wątków literackich, a więc brak pojęcia pleromy, idei i wątku upadku Sophii, katastroficznej emanacji bytu, pojęcia boskiego pneuma w człowieku, występuje pneuma, ale nie jako część bóstwa; stworzenie świata w *Naukach Sylwana* nie zostało przypisane niższemu Bogu, ale Bóg najwyższy zdaje się być jedynym stwórcą. W *Naukach Sylwana* znajdują się nawet wypowiedzi antygnostyckie, właśnie w kwestii Boga-stwórcy. Zdaniem Zandee gnostycy i autor *Nauk Sylwana* pragnęli adaptować chrześcijaństwo do mentalności czasu i stąd posługiwali się podobną terminologią i nawiązywali do podobnych wątków literackich. Wspólne były także zagadnienia takie, jak pojęcie gnozy i jej przeciwieństwo — ignorancja, pogląd o człowieku wewnętrznym utożsamianym z jego władzami duchowymi; pogląd ten podzielał także autorzy tekstów hermetycznych. Wspólny dla gnostyków i autora *Nauk Sylwana* był pogląd o istnieniu w człowieku władz irracjonalnych, czyli namiętności. Ale jest to również nauka o nieznanym Bogu, jego immanencji i transcendencji. W tej kwestii zaznacza się również zbieżność z takim poglądem w tekstach hermetycznych. Wspólne zdają się być: chrystologia, trychotomiczna antropologia, pogląd o niższości czynnika żeńskiego, czyli psychicznego w człowieku. Teksty zaczynają się różnicować w ocenie; gnostycki antykosmizm jest w *Naukach Sylwana* złagodzony przez kontynuację tradycji biblijnej. Wspólne wydają się znów: tendencja do personifikacji pojęć abstrakcyjnych oraz opis losu człowieka na ziemi i jego zbawienia.

Jan Zandee przeprowadził dokładniejszą analizę porównawczą *Nauk Sylwana* z dwoma utworami z Nag Hammadi, z gnostycką *Ewangelią Filipa* oraz z niegnostyckim utworem *Authentikos Logos*. Wydaje się, że wybór tego ostatniego był tylko przykładowy. Swego czasu Zandee przeprowadził porównanie *Nauk Sylwana* z trzema innymi tekstami z Nag Hammadi, które uznał, że należą do tego samego typu, to jest z *Księgą Tomasza*, *Egzegezą na temat duszy* i *Authentikos Logos* (por. „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts”, Kairo 37, 1981, 515-531). Utwory te, jako niegnostyckie, uznał za świadectwa hellenistycznego chrześcijaństwa. Problem związków *Nauk Sylwana* z gnostycyzmem wymaga jeszcze dalszych studiów. Zdaniem H. M. Schenkego utwór ten był używany przez gnostyków, czego śladem są, być może, wyrażenia w p. 92, 22/23 (tł. Zandee: „from the thought of the Divine”; por. H. M. Schenke, *Zur Faksimile-Ausgabe der Nag Hammadi Schriften*, ZÄS 102, 1975, 135).

W ekskursie o związkach *Nauk Sylwana* z tekstami patrystycznymi Zandee rozważa tylko dwa źródła: pisma Justyna i Orygenes (s. 552-576). Jednak przy około dziesięciu porównaniach z wypowiedziami Justyna głównie zajął się Orygenesem. Związkiem Orygenes z *Naukami Sylwana* zajął się osobno w artykule w „Laval Theologique et Philosophique” 46, 1990, 369-382. Świadectwa patrystyczne potwierdzają przyjęcie przez teologię Orygenes elementó w stoickich, platońskich, zawartych w takich kwestiach, jak katalog wad, motyw walki z namiętnościami, przewaga rozumu i ducha w człowieku nad czynnikiem niższym, zwierzęcym, obraz duszy jako obłożonego miasta, konieczność ujarznienia zwierzęcych namiętności przez rozum. Wspólne elementy teologii Orygenes i *Nauk Sylwana* ujawnia również chrystologia, choć idea Logosu-Chrystusa i logosu-rozumu człowieka przypomina bardziej koncepcję Justyna. Według Orygenes i autora *Nauk Sylwana* możliwy jest synergizm działania człowieka i Boga, człowieka, który jest w stanie wznieść się ponad swoje ograniczenia i poznać Boga oraz Boga, który chce i może udzielić człowiekowi swojej łaski.

Pracę J. Zandee zamykają indeksy słów greckich i koptyjskich. Szkoda, że publikacja ta nie zawiera wykazu miejsc cytowanych: byłby bardzo obszerny, jednak ułatwiłby pracę studiującym literaturę II i III wieku. Publikacja Jana Zandee, wyprzedzająca wydanie tekstu oryginalnego w „The Coptic Gnostic Library”, zasługuje na wysokie uznanie.